

پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده

سی ام و سی و یکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

سیره نظری و عملی پیامبر و معصومان (ع) و نقش آن در

پیشرفت تاریخی ایران

لیلا مال میر^۱، حسین نوروزی نژاد^۲، قاسم وکیلی^۳، طیبه افشار^۴، پروین افشار^۵

چکیده:

با توجه به جایگاه انکارناپذیر الگوهای مدیریتی پیامبر و معصومان در الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت، توجه به سیره عملی و نظری آنان که بیانگر پایه گذاری الگوی حکومت اسلامی است، اهمیت فراوانی می یابد. هدف از این پژوهش توصیفی، بررسی سیره عملی و نظری پیامبر و معصومان برای بهره گیری بیشتر در زندگی فردی و اجتماعی و غنای بستر فرهنگی کشورمان است. یافته های پژوهش مبین این واقعیت است که در این مسیر تنها الگویی می تواند در رسیدن به پیشرفت و تعالی کشور اسلامی مؤثر باشد که از منبع آن یعنی سیره عملی و نظری پیامبر و معصومان (ع) نشأت گرفته باشد. موقعیت ایران در اجرای سبک زندگی نبوی بسیار متفاوت تر از کشورهای دیگر جهان اسلام است، و آنچه باعث تمایز ایران در این موضوع شده این است که ایران یک کشور شرقی و دارای فرهنگ چندین هزار ساله است و دومین مورد به پذیرش اسلام، پذیرش شیعه و پذیرش ولایت اهل بیت بر می گردد. در این خصوص وضعیت مردم ایران و حتی دولتمردان نسبت به اجرای سیره نبوی از همه ملت های دیگر سنگین تر و بالاتر است، زیرا مدعی هستیم که پیروان حقیقی پیامبر (ص) به خاطر پیروی از اهل بیت (ع) هستیم.

واژگان کلیدی: الگوی پیشرفت اسلامی ایرانی، سیره عملی و نظری پیامبر و معصومان (ع)، پیشرفت اسلامی تاریخی ایران

۱. مقدمه

با توجه به جایگاه انکارناپذیر الگوهای مدیریتی پیامبر و معصومان در الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت، توجه به سیره عملی و نظری آنان که بیانگر پایه گذاری الگوی حکومت اسلامی است، اهمیت فراوانی می یابد. اهل بیت پیامبر (ص) و سنت در قرآن جایگاه خاصی داشته و مورد توجه پروردگار عالم و رسول خدا (ص) می باشند، تا جایی که کلام الله مجید آنان را فوق العاده تمجید نموده و به مقام عصمت می رساند. پیامبر عظیم الشان

۱. کارشناس ارشد مدیریت بازرگانی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد ملایر

۲. کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد ملایر، گروه مدیریت، ملایر، ایران

۳. دانشجوی دکترا مدیریت ام بی ای، بنیاد مطالعات آسیایی (O.S.f)

۴. گروه مدیریت، دانشگاه پیام نور همدان، همدان، ایران.

۵. دانشجوی دکترا بازاریابی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد ملایر، باشگاه پژوهشگران جوان و نخبگان، ملایر، ایران: Arshina655565@yahoo.com

پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده

سی‌ام‌وسی‌ویکم اردیبهشت‌ماه ۱۳۹۴

اسلام (ص)، این گروه را اساس اسلام خوانده و آنان را به کشتی نوح تشبیه می‌نماید، که امت اسلامی را از غرق شدن در دریاها و اقیانوسهای فساد و بدبختی و انحراف و کجروی مصون می‌دارد. و همچنین در سخنان دیگر، این افراد را عامل برکات زمین و مایه‌ی حیات مردم و همبستگی جامعه و جلوگیری از هرگونه اختلاف و بیراهه رفتن می‌داند. و در فرازهایی، اهل بیت، تشبیه به ستارگان درخشان گردیده و بدین وسیله جدایی از آنان باعث بدبختی و گرایش به حزب شیطان نامیده شده است. در اینجا توجه شما را به این آیه و حدیث که دلائل این گفته‌ها است جلب می‌کنم: انما یرید الله لیذهب عنکم الرجس اهل البیت و یطهرکم تطهیراً خداوند می‌خواهد پلیدی و گناه را از شما «اهل بیت» دور نموده و کاملاً شما را پاک گرداند. چنانچه توجه می‌فرمایید در این آیه، اهل بیت از هرگونه رجس و ناپاکی مصون مانده و به مقام عصمت و کمال مطلوب رسیده‌اند.

حضرت امام باقر (ع) از جد بزرگوارش رسول خدا (ص) نقل می‌کنند که فرمودند: اگر ستارگان برای اهل آسمانها امان هستند، اهل بیت من نیز برای اهل زمین مایه‌ی آرامش و امان می‌باشند، چنانچه اهل آسمانها در فقدان ستارگان دچار گرفتاریها می‌شوند، مردم روی زمین نیز در فراق اهل بیت من به آفتیهای گرفتار آیند. احادیث زیادی در فضیلت و برکات اهل بیت پیامبر (ص) در کتب حدیث آمده است که ما به جهت مراعات اختصار، به همین مقدار بسنده می‌کنیم. (باب‌زاده، ۱۳۸۰، ص ۱۴).

بیان مسأله

با توجه به جایگاه انکارناپذیر الگوهای مدیریتی پیامبر و معصومان در الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت، توجه به سیره عملی و نظری آنان که بیانگر پایه‌گذاری الگوی حکومت اسلامی است، اهمیت فراوانی می‌یابد. بشر در طول تاریخ، امتیازات قابل توجهی به دست نیاورده است. مقصود آن نیست که هواپیماهای قاره‌پیما ندارد، جارو برقی ندارد، اعمال شگفت‌انگیز جراحی را نمی‌داند، کامپیوترهای فوق‌العاده کارساز به دست نیاورده است. همه اینها و صدها برابر آنها، با فکر و دست بشری به وجود آمده و بسیار هم جالب و دارای اهمیت است. بلکه می‌خواهیم بگوییم با وجود آن همه امتیازات و پیشرفتهای که هیچ‌کس نمی‌تواند آنها را نادیده بگیرد، و منهای رگه‌های باریکی از انسانهای بسیار پرارزش، فساد بر روی زمین خیلی فراوان بوده و موجب عقب ماندگی انسان از رشد و عظمت‌های قابل وصول شده است. از آن رو بشر می‌توانسته است به وسیله‌ی تعلیم و تربیت صحیح و بهره‌برداری از حکمت‌عالیه‌ی ادیان و اخلاق والای انسانی، حیات خود را در گذرگاه دنیا قابل تفسیر و توجیه مقبول کند، بنابراین می‌توان گفت: فسادی که بشر در زمین در طول تاریخ به راه انداخته است، تا حدی که

پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده

سی ام و سی و یکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

بتواند برای خود تاریخ انسانی بسازد، قابل اجتناب بوده است. (جعفری، ۱۳۷۷، ص ۶۸-۶۹) که متاسفانه با عدم آگاهی از آموزه های اسلامی و عدم شناخت این امر حاصل نشده است.

سوال پژوهش: بنابراین با شرایط کنونی جهان و زندگی اجتماعی چگونه می توان این علوم را شناخت و از زندگی رهبران اسلامی آنان بهره گرفت؟ با توجه به بیان مسأله پژوهش حاضر، هدف از این پژوهش توصیفی بررسی سیره ی عملی و نظری پیامبر اکرم و معصومان (ع) برای بهره گیری بیشتر در زندگی فردی و اجتماعی و غنای بستر فرهنگی کشورمان می باشد.

مفهوم سیره

در شناخت سیره ی عملی پیغمبر و امام (ع) باید توجه داشته باشیم که سیره به همان اصول عملی و روشها و شیوه هایی که در زندگی فردی و اجتماعی آنان بوده است گفته می شود نه به تاریخ زندگی آنها، و این یک اشتباهی است که گاهی دیده می شود که به هر چه در تاریخ زندگانی پیغمبر و امام نوشته شده سیره گفته می شود، در صورتی که سیره به سبکها و روشهای خاص و شیوه های زندگی پیغمبر و ائمه ی دین گفته می شود، یعنی همان اصول و روشهای اخلاقی و عملی ثابتی که در برخورد با دشمنان، دوستان، مردم عادی، افراد خانواده، و همچنین در تبلیغ، رهبری، فرماندهی، عبادت، تجارت، سیاست، و خلاصه در تمام شئون زندگی داشتند، و به عنوان اصل و قانون در زندگی آنها حکم فرما بود و برای ما هم باید همان اصول و روشها، راهنما باشد وگرنه برای ما دانستن اینکه امام رضا (ع) مثلا در چه روزی به دنیا آمده و در چه روزی از دنیا رحلت فرموده و به شهادت رسیده و یا شکل و شمائل آن بزرگوار چگونه بوده، و خصوصیات جسمی و شخصی آن حضرت چگونه بوده است خیلی مهم و آموزنده نیست. و دانستن و شناختن آن، سیره شناسی نیست چون اینها سیره آن حضرت نیست «سیره» آنهایی است که شیوه ی عمل آن بزرگواران را در زندگی به ما نشان می دهد و به طور ثابت و پیوسته در زندگی آنها دیده می شود، و معمولا در اخبار و روایات هم به صورت «کان» و مشتقات آن بیان شده که فهماننده ی استمرار و پیوستگی عمل می باشد، و خود آن بزرگواران نیز همان را از پیروانشان خواسته اند. (رسولی محلاتی، ۱۳۶۲، ۴۲۲-۴۲۱).

ادبیات و پیشینه پژوهش

حجت الاسلام ابراهیم نژاد (۱۳۸۵)، در مقاله نقش پیامبران در تمدن جهان آورده اند که از آنجا که جایگاه پیامبران در تمدن گذشته بشر پیوسته مورد نقد و بررسی موافقان و مخالفان پیامبران بوده و با توجه به اینکه اراده انسان مهمترین عامل تمدن ساز شناخته شده چگونگی تأثیرگذاری پیامبران مورد ارزیابی و سنجش قرار می گیرد. منابع دینی، تاریخی و علمی و نیز داوری اندیشمندان، مأخذ و مستند سنجش این امر و تعیین نتیجه آن می باشد. قرآن کریم در آیات و موارد مختلفی تأثیر وجود پیامبر اسلام را در ارتقاء و پیشبرد زندگی

پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده

سی‌ام‌وسی ویکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

و تمدن اقوام و جمعیتها بازگو نموده است، از جمله: «كان الناس امة واحدة فبعث الله النبيين مبشرين و منذرين و انزل معهم الكتاب بالحق ليحكم بين الناس فيما اختلفوا فيه.»^۱ مردم (در آغاز) یک گروه بودند پس خداوند پیامبران را نوید دهنده و بیم دهنده برانگیخت و با ایشان کتاب بحق فرستاد تا میان مردم در آنچه اختلاف کرده اند حکومت کنند. این بیان قرآن نشانگر آن است که پیامبران در زمانی که تنها یک جامعه انسانی بیش نبود، حضور نداشته اند و دلیل روشنی بر سابقه دیرینه و هدف سازنده آنان در عرصه روابط اجتماعی است. مفسران بزرگ ابعاد مختلف این آیه و دلالت‌های آن را طرح نموده اند که نقش پیامبران در تدوین قانون و تنظیم جامعه از آن جمله است: «افراد انسان که به حسب فطرت، مدنی و اجتماعی بودند در آغاز تشکیل اجتماع به صورت گروه واحد و یکنواختی بودند، بعداً در میان ایشان به مقتضای فطرت، اختلافاتی در کسب مزایای حیاتی بروز نمود، رفع این اختلافات و مشاجرات محتاج وضع قوانین و نظامات مناسبی بود. لذا ایزد متعال پیامبرانی را برانگیخت و با ایشان احکام و قوانینی در شکل دین برای بشر فرستاد و بشارتها و تهدیدهایی به آنها ضمیمه کرد و با یک سلسله وظایف عبادی کامل نمود.

داوودی و حسینی‌زاده (۱۳۹۰)، در کتاب «سیره تربیتی پیامبر(ص) و اهل بیت(ع)» آورده اند که تربیت انسان از موضوعاتی است که همواره مورد توجه جامعه‌های انسانی بوده و هست؛ زیرا نقش اساسی در رشد و تعالی فرد و جامعه دارد. این نقش چنان برجسته و انکار ناشدنی است که برخی گفته‌اند انسان بودن انسان نیز در گرو تربیت اوست. بنابراین بررسی سیره تربیتی پیامبر(ص) و اهل بیت(ع) می‌تواند چراغی فراروی مربیان و والدین در تربیت نسل جدید باشد و تاریکی‌های این مسیر سخت و پرمخاطره را برای آنان روشن سازد؛ زیرا بررسی سیره‌های تربیتی آنها پرده از روی قواعد، اصول، روش‌ها و فنون تربیتی به کار رفته در رفتارهای تربیتی آنان برمی‌دارد و مربیان و والدین می‌توانند از این روش‌ها و قواعد در فعالیتهای تربیتی خود بهره ببرند.

اقبالیان و همکاران (۱۳۹۱)، در مقاله مبانی، اصول و روشهای تربیت اخلاقی در سیره پیامبر (ص) و اهل بیت (ع)، آورده اند که در سیره پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) سه مبنا استنباط، و از هر مبنا یک اصل و از هر اصل دو روش استخراج شده است که جداگانه به آنها پرداخته شد. مبنای اول هماهنگی عقل و وحی است. اصل ناظر بر این مبنا تعامل تفکر اخلاقی و تعبد اخلاقی است و روشهای ناظر بر این اصل نیز تبیین ارزشهای اخلاقی و مبارزه با هوای نفس است. مبنای دوم هماهنگی دین و اخلاق است. اصل ناظر بر این مبنا درهم تنیدگی تربیت اخلاقی و تربیت دینی است و روشهای ناظر بر این اصل پاک کردن محیط مظاهر فساد و امر به معروف و نهی از منکر (ایجاد فضای اخلاقی) است. سومین مبنا هماهنگی حسن فعلی و حسن فاعلی است. اصل ناظر بر این مبنا تعامل انگیزه و عمل است و روشهای ناظر بر این اصل تحریک ایمان و اعتقادات دینی متربیبان و پرورش

پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده

سی ام وی وی کم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

میل و اشتیاق در به دست آوردن فضیلتها و توانایی مخالفت با رذیلتهاست. نابترین قرائت از سیره پیامبر اکرم (ص) را در سیره اهل بیت (ع) مشاهده می‌شود، در این خصوص وضعیت مردم ایران و حتی دولتمردان نسبت به اجرای سیره نبوی از همه ملت‌های دیگر سنگین‌تر و بالاتر است، زیرا مدعی هستیم که پیروان حقیقی پیامبر (ص) به خاطر پیروی از اهل بیت (ع) هستیم (نصیری، فارس نیوز، ۱۳۹۱).

تبیین ارتباط پژوهش با الگوی پیشرفت کشور

در کشور ما به عنوان یک کشور مسلمان که دین و سنت و آموزه های اسلامی، ساختار وجودی هر مسلمانی را تشکیل می دهد تنها الگویی می تواند در رسیدن به پیشرفت و تعالی کشور مؤثر باشد که از منبع آن یعنی سیره عملی و نظری پیامبر و معصومان (ع) نشأت گرفته باشد. یافته های این پژوهش که در ادامه آورده خواهد شد با ایجاد فهم و شناخت از طریق بررسی الگوهای اقتصادی و اجتماعی و سیاسی و پیامبر گرامی اسلام، فرصتی را برای بهره گیری از آموزه های ایشان به عنوان مؤثر ترین ابزار در تحقق پیشرفت و تعالی کشورهای اسلامی و همچنین در گستره جهانی فراهم می کند.

از طرف دیگر اهمیت احیا در قرون اخیر بیش از قرون گذشته شده است. تحرکی که ما در عرصه افکار دینی در صد سال اخیر در عالم اسلام می بینیم در تاریخ گذشته بی سابقه بوده است. این خیزش و نشاط فکری ناشی از برخورد تمدن اسلامی با تمدن غربی در صد سال اخیر است. مسلمین در رویارویی با تمدن غربی از یک سو کیان خود را در معرض خطر دیده اند و از سوی دیگر با مجموعه ای از اندیشه های نوین و رنگارنگ و با نوع دیگری از زندگی روبه رو شده اند. ارنست رنان فیلسوف معروف فرانسوی در سال ۱۸۸۳ در یک سخنرانی در سوربن، ظاهراً تحت عنوان اسلام و علم گفته بود سر عقب ماندگی مسلمانان این است که اسلام با علم میانه ای ندارد و بینش اسلامی، مسلمانان را چنان تربیت کرده که نمی توانند به معنی امروزین کلمه عالم شوند. سید جمال اسدآبادی می کوشد ثابت کند مسلمانان می توانند در راه علم، دانش آموزی و دانش اندوزی و ترقی گام بردارند. این است که وی تلاش می کند خرافات را از صحنه بیرون، و مسلمانان را به تفکر منطقی دعوت کند. او سعی می کند از اسلام در برابر این شبهه دفاع کند. مسأله سید جمال مسأله علوم طبیعی، علوم مادی و علوم تجربی و ریاضی است. او در آن زمان به درستی تشخیص می دهد که باید در این مسیر قدم بردارد و هم به مسلمانان ثابت کند و بفهماند که تفکر اسلامی با این نوع دانش منافاتی ندارد بلکه مشوق آن است و هم به دیگرانی که اسلام را چنین شناخته اند و چنین شناسانده اند. بنابراین در حال حاضر نیز انجام این نوع پژوهش ها می تواند کمک به پیشرفت ایرانی در سایه اسلامی بودن آن باشد.

پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده

سی ام و سی و یکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

یافته‌های پژوهش

دین، عامل مؤثر در تاریخ

چه انگیزه‌ای باعث شده است که متفکران دوران معاصر دین را به عنوان عامل یا یکی از عوامل مؤثر در تاریخ به حساب نمی‌آورند؟

متفکران دوران معاصر ما (مقصود از دوران معاصر، دو قرن اخیر است) خیلی از مسائل را نادیده می‌گیرند، و آنها را مورد توجه قرار نمی‌دهند. ولی نباید یک انسان متفکر که علاقه به درک خود واقعیات دارد، این بی‌اعتنایی را مورد اعتنا قرار بدهد و باید به کار جدی خود مشغول شود. خیلی از متفکران دورانهای اخیر، مسائل اخلاقی را به طور جدی مورد تحقیق و بررسی قرار نمی‌دهند! عده‌ی فراوانی از متفکران هستند که درباره‌ی زیباییهای معقول یا نمی‌اندیشند، یا آنها را بسیار سطحی و بی‌اساس تلقی می‌کنند. حتی متفکرانی هستند که نمی‌خواهند مباحث عمیق مربوط به شناخت زیباییهای محسوس را طرح و مورد تحقیق قرار بدهند! متفکرانی هستند که از مسائل مربوط به رشد و کمال معنوی روان یا روح، نه تنها به سادگی می‌گذرند، بلکه گاهی از طرح چنین مسائلی گریزانند.

ادگارپش، در صفحه ۹۲ از کتاب اندیشه‌های فروید، این عبارت را از فروید نقل می‌کند:

«من از طرح مسائل توزین ناپذیر خود را ناراحت می‌یابم و من همواره به این ناراحتی اعتراف می‌کنم.»
این شخص که با درهم آمیختن علم با تخیلات و تجسمات، خود را در دوران ما انسان شناس مطرح کرده است، بنا به اعتراف خودش، از طرح مسائل توزین ناپذیر ناراحت است! آیا برای اینکه این آقا ناراحت نشود، می‌توانیم از هزاران انسان بزرگ در شرق و غرب، از سقراط، افلاطون و ارسطو گرفته تا فیلون اسکندری، ابن سینا، ابن رشد، غزالی، مولوی، میرداماد، دکارت، لایپ نیتز و کانت خواهش کنیم که آقایان لطفاً مسائل توزین ناپذیر معنوی را مطرح نکنید، زیرا در سالن آزمایشگاه علمی ما یک متخصص بیماریهای روانی، مخصوصاً درباره‌ی عقده‌های درونی، که از عقده‌ی روانی و بیماری خاص درونی درباره‌ی مسائل معنوی رنج می‌برد، خوابیده است. آیا این آلرژی بیمارگونه که موجب شده است فروید از طرح مسائل توزین ناپذیر وحشت کند، می‌تواند تکلیف میلیونها انسان بزرگ الهی را که با احساسات و خردهای خود، بزرگترین گامها را در راه شناساندن انسان و اصلاح حال او بر می‌دارند، روشن کند، و از آنها بخواهد که بروند و با اسافل اعضای خود به خلوت بنشینند و هویت حیات و هدف آن را از آن اعضا جست و جو کنند و سپس به ریش عظمای بشریت بخرند؟

بنابراین، بی‌توجهی برخی از متفکران دوران متأخر به ادیان الهی، به عنوان عامل یا یکی از عوامل محرک و مؤثر در تاریخ، نباید تعیین کننده‌ی تکلیف واقعیات بوده باشد. به نظر می‌رسد انگیزه‌ی این بی‌توجهی شگفت‌انگیز دو عامل است:

پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده

سی‌ام و سی و یکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

عامل یکم: بی اطلاعی از هویت دین و نقش آن در حیات انسانهاست. متأسفانه افراد فراوانی از متفکران و دانشمندان حرفه‌ای، مبتلا به این بی اطلاعی هستند. می‌توان گفت: اینان درباره‌ی دین درکی بالاتر از درک و معلومات مردم عامی، که با مقداری از اصطلاحات آراسته شده است ندارند، و همان اصطلاحات و معلومات محدود را هم به تقلید از دیگران به دست آورده‌اند.

عامل دوم: حساسیت (آلرژیک) شدیدی است که متفکران حرفه‌ای درباره‌ی مسائل و اصول معنوی دارند. چنانکه فروید با صراحت تمام به آن اعتراف کرده است. ما با قطع نظر از بی‌اطلاعیها و حساسیتهای بیمارگونه‌ی بعضی از متفکران حرفه‌ای، به خود واقعیت اصرار می‌ورزیم و به مفاد دلایلی که برای ما اقامه و روشن می‌شود، ارتباط خود را با واقعیات تنظیم می‌کنیم. هنگامی که در سرنوشت بشری، از قدیمترین دورانها تا کنون، به تحقیق می‌پردازیم، به این نتیجه می‌رسیم که هیچ تحول اساسی در هیچ یک از جوامع بشری تا کنون صورت نگرفته است، مگر اینکه پیشتازان آن تحولات، رگ بی‌نهایت گرایی و مطلق‌جویی مردم آن جوامع را تحریک کرده‌اند و با وعده‌ی سعادت مطلق و پیشرفت ابدی در میدان حیات، با کیفیتی که ایجادکنندگان تحول منظور می‌کردند، مقصود خود را عملی می‌نمودند. شما اگر امروز با یک دقت کافی درآرمانها و حیات بشری مطالعه کنید، خواهید دید چه در شرق و چه در غرب، جز حرکت به دنبال عوامل لذت و فرو رفتن در لذایذ و سپس نظاره بر رژه‌ی تکرار رویدادها، چیزی دیگر مشاهده نمی‌شود. انسانها برای خود «فردا»ی امیدبخشی که موجب شود به استقبال آن بشتابند، سراغ ندارند بلکه «فردا»ها مانند مهمان‌های ناخوانده‌ای که ضمناً طلبکار بسیار خشن هم هستند، از راه فرا می‌رسند و با کمال بی‌رحمی، طلب خود را که «دیروز»ها سند آن را امضاء کرده و به دست فرداها سپرده‌اند، می‌گیرند و می‌روند. علت اساسی این ورشکستگی روانی که تقریباً فراگیر عمومی جوامع دنیا شده است، همان است که بعد دینی روان‌های آدمیان اشباع نمی‌شود، و هزاران چاره‌جوییها و تبلیغات برای اثبات بی‌نیازی از دین، جز تخدیرهای موقت و بی‌اساس که فقط مردمان معدودی را می‌تواند فریب بدهند، قدرت کارسازی ندارد. (جعفری، ۱۳۷۷، ص ۲۳۴-۲۳۶)

تمدن طلایی ایرانی - اسلامی

در قرون سوم تا پنجم هجری (نهم تا یازدهم میلادی)، جامعه اسلامی در خاورمیانه، آسیای مرکزی، شمال آفریقا و اندلس (اسپانیا) شاهد یکی از درخشان‌ترین دوره‌های شکوفایی فرهنگی، فلسفی، و علمی تاریخ بشر بود که تحرک ناشی از آن تا قرن نهم هجری (پانزدهم میلادی) ادامه داشت و زمینه را برای رنسانس در اروپا و در نتیجه برای تمدن امروزی غرب مهیا کرد. جبر، مثلثات، نجوم و ریاضیات محاسباتی و روش علمی در فیزیک، شیمی، طب و همچنین عرفان و فلسفه خردگرایی در دوران تمدن طلایی توسط مشاهیری چون جابر بن حیان، خوارزمی، رازی، فارابی، ابن هیثم، ابن سینا، بیرونی، ابن رشد، سهروردی، ابن عربی و مولوی پی‌ریزی شد.

پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده

سی‌ام‌وسی ویکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

بخش اساسی این شکوفایی علمی و فلسفی، که با نهضت ترجمه در دربار مامون خلیفه عباسی آغاز شد، در دوران سامانیان و سپس ل بویه در ایران صورت گرفت و با اعتلای فرهنگ، زبان و ادب فارسی و رشد فلسفه خردگرایی معتزله به ویژه در میان شیعیان همراه بود. در این رستاخیز فرهنگی و علمی البته بسیاری متفکران و عالمان عرب و دیگر مردمان منطقه حضور داشتند اما به قول ابن خلدون، بیشتر دانشمندان و فلاسفه ی عصر طلایی اسلام ایرانی بودند. (ابن خلدون، ۱۳۶۲، ۱۱۵۱-۱۱۴۸)

دویست سال پس از حمله اعراب، نه تنها حکومت های مستقل از بغداد در ایران به وجود آمدند بلکه ایرانیان نقشی محوری در پایه گذاری تمدن طلایی ایفا کردند.

ریچارد بولت براساس اسناد تاریخی جدیدی ادعا می کند که شکوفایی اقتصادی عظیمی در ایران از نیمه دوم قرن دوم تا پایان قرن چهارم هجری (۷۵۰ تا ۱۰۰۰ میلادی) به وجود می آید که پایه آن، توسعه بی نظیر کشت پنبه و رشد سریع صنعت ریسندگی و بافندگی و صنایع مرتبط با آنها توسط بورژوازی نوپای عرب و ایرانی بوده است. این شکوفایی بزرگ از یک طرف به شکل گیری شهرهای بزرگ و ایجاد بازار وسیع کار در ایران و جذب نیروی کارروستایی در شهرها منجر گشت و از طرف دیگر، منشا درآمد مالیاتی عظیمی برای خلفای عباسی در بغداد بود، به طوری که حتی ارزش نقر های که به عنوان مالیات از ایران بدست می آمد بیشتر از ارزش کل طلایی بود که به عنوان مالیات از همه ولایات اسلامی در غرب بغداد عاید می شد. (بولت^۱، ۲۰۰۹، ۵۳)

اگر فرضیه بولت در زمینه شکوفایی اقتصادی ۲۵۰ ساله در ایران در دوران اولیه خلافت بنی عباسی بطور کلی درست باشد، می توانیم نتیجه بگیریم که این رونق اقتصادی و درآمد عظیم مالیاتی ناشی از آن، پایه مادی رستاخیز بزرگ علمی، فلسفی و فرهنگی در تمدن ایرانی - اسلامی نیز بوده است و احتمالاً نیازهای اقتصاد شکوفا، بطور مستقیم یا غیرمستقیم، انگیزه های مهمی در پیشرفتهای علمی به وجود آورده است.

بهر حال، فرضیه بولت چه درست باشد چه نباشد، ثروت عظیم امپراتوری بزرگ اسلامی که یک سوم جهان آن روز را شامل می شد و با امپراتوری بیزانس (روم شرقی) در رقابت بود، همراه با چند عامل اساسی و مساعد دیگر شرایط مطلوبی برای نوآوری و پیشرفتهای تاریخی علم و فلسفه در جامعه اسلامی ایجاد کرد. نخست آنکه زبان عربی زبان رسمی خلافت بنی عباس در کل جامعه اسلامی شد و ترجمه آثار مهم علمی و فلسفی از زبان های مهمی چون یونانی، سریانی، پهلوی، و سانسکریت به عربی برای اولین بار در تاریخ بشر توسعه جهانی دانش و پژوهش در میان ملل دنیا را امکان پذیر کرد. دوم آنکه با حضور مستقیم دانشمندان و وزرای ایرانی، میراث چشمگیر فعالیت های علمی و فلسفی در ایران پیش از اسلام، به ویژه در زمینه نجوم، ریاضیات، و پزشکی و نیز

پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده

سی‌ام‌وسی‌ویکم اردیبهشت‌ماه ۱۳۹۴

در کار ترجمه متون علمی، الگویی کاوش و تحقیق قرار گرفت. عامل سوم آنکه تعالیم اسلامی و احادیثی که مسلمانان را به بررسی طبیعت و کاوش علمی فرا می‌خواندند با روند فعالیت‌های علمی و فلسفی سازگاری می‌نمودند و به بسیاری از دانشمندان و مشاهیر اسلامی چون فارابی، ابن سینا، ابن عربی، و مولوی الهام می‌بخشیدند. در محیط خلاق و دانش پژوهشی که در دربار خلفای بغداد و دربار سامانیان و آل بویه ایجاد شد، دانشمندان مسلمان، مسیحی، یهودی و حتی آنان که مقید به هیچ دینی نبودند اساساً به دور از تعصبات مذهبی به همکاری و مناظرات علمی و فلسفی می‌پرداختند که این خود از مهمترین عوامل جهش‌های بزرگ علمی و فلسفی در دوران تمدن طلایی است.

کافی است یادآوری کنیم که محمد زکریای رازی، بزرگترین پزشک تمدن اسلامی، علیرغم مخالفت فلسفی اش با نبوت و دین نه تنها مورد هیچ آزاری قرار نگرفت بلکه به ریاست بیمارستان‌های ری و بغداد منصوب شد و سالها عهده دار چنین مقام‌های مهم اجتماعی و علمی بود. ای‌گونه آزادمنشی که در دوران سامانیان و آل بویه به چشم می‌خورد تا ده قرن بعد که به تدریج در اروپای جدید رایج شد بی‌سابقه بود.

در جامعه اسلامی بسیاری از شاخه‌های ریاضی، منجمه جبر، و مثلثات و علم محاسبه، و همچنین نجوم جدید و علوم تجربی شیمی، فیزیک، و پزشکی پایه‌ریزی شد و فلسفه یونان و خردگرایی و عرفان رشد قابل توجهی یافت. بی‌تردید، بدون انتقال میراث تمدن ایرانی-اسلامی به اروپا رنسانس علمی و فرهنگی در غرب امکان نداشت. بنا به قول توبی هاف، که میزان پیشرفتهای علمی قرون وسطی را در جوامع اسلامی، چین و اروپا مقایسه کرده است، محرک اصلی پیشرفتهای رنسانس در اروپا انتقال میراث علمی کشورهای اسلامی بوده است «توجه ما به این حقیقت است که از قرن هشتم تا اواخر قرن چهاردهم، علم به زبان عربی احتمالاً پیشرفته‌ترین علم دنیا و از علم در غرب و چین بسیار بالاتر بود. در تقریباً همه حیطه‌های پژوهش در نجوم، کیمیاگری، ریاضیات، پزشکی، علم نور و غیره دانشمندان عرب زبان (یعنی اعراب، ایرانیان، مسیحیان، و یهودیان خاورمیانه که عمدتاً از زبان عربی استفاده می‌کردند) پرچمدار پیشرفت‌های علمی بودند. رسالات آنان حاوی پیشرفته‌ترین دانشها، نظریات، و فرضیاتی بود که در همه دنیا منجمه در چین یافت می‌شد.» (هاف^۱، ۲۰۰۳، ص ۴۸)

نقش سیره سیاسی امام علی در دوره معاصر

در قرن اخیر، پس از هجوم افکار سیاسی جدید و به دنبال مسایل و مشکلاتی که پس از ایجاد نظامهای مشروطه خواهی در بلاد عثمانی، عربی و ایران پیش آمد، بار دیگر توجه مسلمانان به بحث حکومت جلب شد. این توجه، شامل تأمل در متون و منابع سیاسی اسلامی برای استخراج افکار و اندیشه‌های اسلامی می‌شد که در شمار آنها نهج البلاغه، به ویژه عهدنامه مالک اشتر بود. شیخ محمد عبده (م ۱۳۲۳ ق) از شاگردان سید

پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده

سی ام و سی و یکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

جمال الدین اسد آبادی و از متفکران مصری که به نهج البلاغه عنایت خاصی داشته و تصحیحی تازه از آن منتشر کرد، شرحی با عنوان مقتبس السیاسة و سیاق الریاسة بر عهدنامه اشتر نوشت که در سال ۱۳۱۷ در مصر به چاپ رسیده و در سال ۱۳۲۰ قمری تحت عنوان دستور حکومت به فارسی ترجمه شده است. توفیق الفکیکی، عالم شیعه مذهب نیز عهدنامه اشتر را تحت عنوان الراعی و الرعیة شرح کرده و آن را با قوانین جدید اروپایی مقایسه کرده است. می توان گفت که این یکی از بهترین شروح این اثر در دوره اخیر می باشد. در دوره مشروطه و پس از آن، که طی یکی دو دهه رساله های سیاسی نگاشته شد، ترجمه هایی از عهدنامه مالک انتشار یافت. در این جمله، می توان به نامه مبارکه امیرالمؤمنین علی علیه السلام به مالک اشتر ترجمه محمد هادی بن محمد حسین قائنی بیرجندی اشاره کرد که در سال ۱۳۳۳ قمری ترجمه شده و به سال ۱۳۱۶ ش در تهران (انتشارات کلاله خاور) به چاپ رسیده است.^۱ (جعفریان، ۱۳۷۹)

انقلاب در جهت رضای حق تعالی و ارزش های معنوی

ملت بزرگ ایران به پیروی از اولیای عظیم الشان اسلام، این دفاع مقدس را آغاز نموده و در انجام آن و رسیدن به هدف های اعلای قرآنی جان و مال را داوطلبانه فدا کرده و آنچه وظیفه الهی بوده به طور شایسته انجام داده است و بحمدالله تعالی قدم های بزرگی در راه شناساندن اسلام الهی و محمدی (ص) برداشته است. گرچه وجودهای عزیز و ارزشمندی را از دست داده است، لکن ارزش های بالاتر و والاتری به دست آورده و آن رضای خداوند متعال است و چه چیزی می تواند از آن بالاتر باشد. ملتی که برای رضای حق تعالی انقلاب کرد و برای ارزش های معنوی و انسانی به پا خاسته است، چه باک دارد از شهادت عزیزان و آسیب دیدن نور چشمانش و تحمل سختی ها و مکاره، که جنت لقاء الله که فوق تصور عارفان است، محفوف به مکاره است. چه می گوئیم! این جنت اولیا، مکاره را در کام ملت ما شیرین تر از عسل کرده است. مگر ما و شما هر روز شاهد این کاروان های کربلا نیستیم که با شور و شوق و عشق و عطش به پیشباز شهادت می روند. مگر شما هر روز شاهد میدان های با عظمت قتال با متجاوزین نیستید که به مرگ لبخند می زنند و معجزه می آفرینند. راستی این چه تحولی است که بر سراسر این کشور صاحب الزمان روحی فداه نورافشانی می کند و چه آتشفشانی است که منحرفان و کج اندیشان و بدخواهان را در خود فرو برده و ذوب می کند؟^۲ (موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۳۸۶).

۱. ذریعه، ج ۱۴، ص ۱۵۹. افسست بنیاد نهج البلاغه، تهران، ۱۴۰۲ ق.

۲. صحیفه نور جلد: ۱۹ صفحه: ۲۷۶

پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده

سی‌ام‌وسی و یکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

پس از انقلاب اسلامی

در واقع، یکی از شعارهای انقلاب اسلامی، ایجاد حکومت عدل علی (ع) بود و پس از انقلاب اسلامی، درست زمانی که اندیشه سیاسی شیعه مورد توجه قرار گرفت، توجه به سیره سیاسی امام علی (ع) از چندین جهت فزونی گرفت. نخست به روش سیاسی زندگی امام (ع) در جریان رخدادهای سی ساله زندگی ایشان پس از رحلت پیامبر(ص) به طور عام، و تحولات چهار سال و نه ماه خلافت ایشان به طور خاص. به علاوه، بهره‌گیری سیاسی از نهج البلاغه نیز بیشتر شده و در بسیاری از متون سیاسی و سخنرانی‌ها از آن استفاده شد. به طور مثال می‌توان به کتاب‌هایی مانند درس‌های سیاسی از نهج البلاغه از محمدتقی رهبر، عوامل سقوط حکومت‌ها از نصرت الله جمالی، آزادی در نهج البلاغه از عبدالعلی بازرگان، مسائل جامعه‌شناسی از دیدگاه امام علی، از هیأت تحریریه بنیاد نهج البلاغه اشاره کرد. در این میان، توجه به عهدنامه مالک قابل توجه بوده و ترجمه‌ها و شرح‌های چندی در باره آن انتشار یافت. در این زمینه به چند مورد اشاره می‌کنیم: آیین کشورداری از دیدگاه امام علی علیه السلام^۱، حکمت اصول سیاسی اسلام^۲، نامه روح فزا^۳، در اینجا جای یک سخن باقی می‌ماند و آن بهره‌ای است که رهبر راحل انقلاب امام خمینی از سیره امام علی (ع) در دوره ده ساله نخست انقلاب گرفتند. این مطلب از نکات حساس و مورد اتکای ایشان در بسیاری از سخنرانی‌هاست که می‌بایست به طور مستقل مورد بحث قرار بگیرد. استناد به سیره علوی توسط امام، به پیش از انقلاب بر می‌گردد و این نشانگر آن است که امام در ایجاد انقلاب برای مبارزه با رژیم ستم شاهی و اندیشه حکومت برای ایجاد عدالت، متأثر از آن سیره بوده است. امام در آبان ۵۷ شرحی از مبارزه امیر مؤمنان (ع) با ظلم به دست داده و مبنای جنگ صفین را در همین جهت می‌داند؛ کما این که به سیره حسینی نیز در این باره استناد می‌ورزد. در همان ماه، امام ضمن سخنانی، از ایجاد یک حکومت عادلانه سخن گفته و به رفتار امام علی (ع) با یک ذمیه اشاره می‌کند و طالب حکومتی می‌شود که حاکمش با رعیت «این طور عواطف داشته باشد.» به علاوه، نسبت به بیت المال سختگیر بوده، و زمانی که در بیت المال نشست و کسانی برای صحبتی دیگر می‌آیند، چراغ بیت المال را خاموش می‌کند. در همان ماه، ضمن سخنرانی دیگری، از حکومت امام علی (ع) یاد کرده و این که برای اثبات دعوی خود علیه یک یهودی، آن هم وقتی که حاکم بود، نزد قاضی رفت. اشاره به ساده زیستی امام علی (ع) نیز در سخنرانی دیگری در همان آبان ۵۷ مطلب دیگری است که امام به آن استناد کرده و این که حضرت امیر در عمرش، شاید یک دفعه یک نان سیری نخورده باشد. (جعفریان، ۱۳۷۹).

۱. محمد فاضل لنکرانی، تقریر و تنظیم حسین کریمی (تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۶)

۲. محمد تقی جعفری، تهران، چاپ دوم، بنیاد نهج البلاغه، ۱۳۷۳

۳. علی محمد تاکندی و رضا شیخ محمدی، تهران، آفرینه، ۱۳۷۸

پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده

سی‌ام‌وسی و یکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

الگوی ایرانی - اسلامی توسعه

برای آنکه اسلامی و ایرانی بودن الگوی توسعه را به لحاظ مفهومی ممکن بدانیم، باید به امکان مفهومی فن آوری دینی یا بومی معتقد باشیم. بنابراین، حتی چنانچه علم را جهانی و غیر بومی بدانیم، اما فن آوری را دارای خصلت محلی قلمداد کنیم، می توان از امکان بکار گیری وصف اسلامیت در مورد الگوی توسعه علم و فن آوری دفاع نمود. اما تأثیر پذیری الگوی توسعه علم و فن آوری از دین چگونه خواهد بود؟ هنگامی که از تأثیر آموزه های دینی بر هدف فعالیت علمی و فن آوری سخن می گوئیم، معتقدیم که آینده مطلوب علم و فن آوری تحت تأثیر آموزه های دینی قرار می گیرد. علاوه بر این، آموزه های دینی بخش نهادی را در نظام ملی نو آوری کاملاً تحت تأثیر قرار می دهد، باوجود آنکه مطالعات مختلفی در مورد ارزشها و هنجارهای ایرانی انجام شده است، مطالعه ی مستقلی که به تأثیر این ارزشها و هنجارها، در زمینه فعالیت علمی و فن آورانه بپردازد، در دست نیست. بدین ترتیب عنصر ایرانی بودن نقش کلیدی در تعیین نیازهایی دارد که الگوی توسعه علم فن آوری برای رفع آنها طراحی شده و بکار گرفته می شود، با این حال، باید به تمایز کلیدی میان وصف اسلامی بودن با وصف ایرانی بودن اشاره نمود. جامعه ایرانی و اساساً هر ملت دارای ویژگیهای ذاتی غیر قابل تأثیر نیست. هنجارها و ارزشهای یک جامعه، در طول زمان، اگر چه بکندی، ولی تغییر می کنند. در حالی که اسلام و هر دینی دارای آموزه های ثابتی است که در طول زمان تغییر نمی کند. به عبارتی می توان ایرانی بودن را ظرفی دانست که می تواند مظروف های مختلفی را در زمانهای متفاوت در خود جای دهد. اما اسلام مظروفی است که خصلت ذاتی خود را حفظ می کند. مستقل از آنکه در چه ظرف اجتماعی ریخته شود. این تمایز خود را در الگوی توسعه نیز نشان می دهد. هنگامی که از تأثیر ایرانی بودن بر نظام ملی نوآوری که می تواند نمونه ی اولیه ای برای الگوی توسعه علم و فن آوری شمرده شود، صحبت می کنیم، به این نکته متوجه ایم که ارزش ها و هنجارهای ایرانی بخش نهادی نظام را تحت تأثیر قرار می دهد. بدین معنی که گویی می خواهیم نظام ملی نوآوری را با شرایط اولیه خاص ملت ایران به جریان بیندازیم. در حالی که اسلامیت علاوه برآنکه بخش نهادی نظام ملی نو آوری را تحت تأثیر قرار می دهد، می تواند هدف فعالیت علمی و فن آورانه را به طور کلی دگرگون کند، برای نمونه رضایی و پیروزمند (دوتن از نویسندگان در باره مباحث مربوط به علم دینی) از جایگزینی هدف قرب الهی به جای بهره اقتصادی به عنوان هدف نهایی فعالیت علمی و فن آورانه صحبت می کنند. بنابر این، تأثیر دین نسبت به ایرانی بودن بر الگوی توسعه، گسترده تر و عمیقتر به نظر می رسد. اینکه آموزه های دینی و ارزش ها و هنجارهای ایرانی چگونه و تا چه حدی الگوی توسعه را تحت تأثیر قرار می دهد. موضوعی است که باید به طور مستقل و عمیق مورد بررسی قرار بگیرد. (پایا، ۱۳۸۸)

پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده

سی ام و سی و یکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

نتیجه گیری از پژوهش:

موقعیت ایران در اجرای سبک زندگی نبوی بسیار متفاوت تر از کشورهای دیگر جهان اسلام است، و آنچه باعث تمایز ایران در این موضوع شده است، این است که ایران یک کشور شرقی و دارای فرهنگ چندین هزار ساله است و دومین مورد به پذیرش اسلام، پذیرش شیعه و پذیرش ولایت اهل بیت بر می گردد، اما مسئله مهم تر این است که در رأس ایران حکومت اسلامی حضور دارد، یعنی حکومت سکولار یا لائیک جایگزین آن نیست. جهان اسلام که بخش مهمی از آن ها متأثر از دولت های عمدتاً سکولار هستند، یعنی هیچ تلاشی برای گسترش سیره نبوی در جامعه و زندگی مردم خود نمی کنند و عموم مسلمانان این کشورها سیره نبوی را در رفتار شخصی و خصوصی خود پیگیری می کنند. ناب ترین قرائت از سیره پیامبر اکرم (ص) را در سیره اهل بیت (ع) مشاهده می شود، در این خصوص وضعیت مردم ایران و حتی دولتمردان نسبت به اجرای سیره نبوی از همه ملت های دیگر سنگین تر و بالاتر است، زیرا مدعی هستیم که پیروان حقیقی پیامبر (ص) به خاطر پیروی از اهل بیت (ع) هستیم.

یافته های پژوهش مبین این واقعیت است که نخستین بار پیامبر اکرم " ولایت " را از جهت نظری و عملی پایه گذاشت. در نتیجه عالمان و اندیشمندان کشور ما همواره در مسیر پرفراز و نشیب با توکل به خدا و بهره گیری از آموزه های زندگی پیامبر و معصومان، توانستند بر مشکلات فائق آیند و اینک برای استمرار این موفقیت، شناخت منابع عقلی و سنت با بهره گیری از آموزه های اسلام و نگاه خردمندانه پیرامون مسائل، و نهادینه کردن این سیره نبوی در نهاد آیندگان، ضروری است. بهره گیری از سیره عملی و نظری پیامبر و معصومان (ع) ضروری است چرا که آنان همواره در پرتو آیات الهی و آموزش کتاب خدا و تعلیم حکمت، مردم را به زندگی بر پایه عدالت، خردورزی و بهره بردن صحیح از موهبت های طبیعی دعوت نموده و نسبت به عوامل تباهی و نابود کننده انسان ها پیوسته هشدار داده اند. و از آنجایی که وجود نظم اجتماعی و حاکمیت قانون جهت تعالی تمدن ها ضروری است و بر اساس منابع علمی و تاریخی پیامبران، در تکوین نظم اجتماعی و وضع قوانین به لحاظ کمیت، کیفیت و تقدم زمانی دارای اولویت و پیشگام بوده اند. در کشور ما به عنوان یک کشور مسلمان که دین و سنت و آموزه های اسلامی، ساختار وجودی هر مسلمانی را تشکیل می دهد تنها الگویی می تواند در رسیدن به پیشرفت و تعالی کشور اسلامی مؤثر باشد که از منبع آن یعنی سیره عملی و نظری پیامبر و معصومان (ع) نشأت گرفته باشد. یافته های این پژوهش با ایجاد فهم و شناخت از طریق بررسی الگوهای اقتصادی و اجتماعی و سیاسی و پیامبر گرامی اسلام، فرصتی را برای بهره گیری از آموزه های ایشان به عنوان مؤثرترین ابزار در تحقق پیشرفت و تعالی کشورهای اسلامی و همچنین در گستره جهانی فراهم می کند.

پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده

سی ام و سی و یکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

منابع فارسی:

- ابن خلدون. (۱۳۶۲). مقدمه ابن خلدون. تهران: مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، جلد اول.
- بابازاده، علی اکبر. (۱۳۸۰). تحلیل سیره فاطمه زهرا سلام الله علیها. تهران: محدث امام عصر (عج).
- جعفری، محمدتقی. (۱۳۷۷). تاریخ از دیدگاه امام علی (ع). تهران: پیام آزادی.
- حسینی زاده، سید علی. داوودی، محمد. (۱۳۹۱). سیره تربیتی پیامبر (ص) و اهل بیت (ع). تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه - سمت - مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.
- موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره). (۱۳۸۶). تحولات اجتماعی و انقلاب اسلامی از دیدگاه امام خمینی. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام.
- ابراهیم نژاد، محمدرضا. (۱۳۸۵). نقش پیامبران در تمدن جهان. مجله: پاسدار اسلام. شماره ۲۹۶. ۴۰.
- اقبالیان، طاهره. دواپی، مهدی. صمدی، معصومه. (۱۳۹۱). مبانی، اصول و روشهای تربیت اخلاقی در سیره پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی. ۲۰: ۱۶. ۳۷.
- پایا، علی. (۱۳۸۸). آیا الگوی توسعه ایرانی - اسلامی دست یافتنی است؟. فصلنامه علمی - پژوهشی شماره ۶۰: ۳۱-۶۰.
- جعفریان، رسول. (۱۳۷۹). استناد به سیره سیاسی علوی در گذر تاریخ. ندای صادق، شماره ۲۰: ۱۱۱-۱۱۷.
- رسولی محلاتی، هاشم. (۱۳۶۲). جنبه های اخلاقی و سیره های عملی حضرت رضا علیه السلام. مشهد: کنگره جهانی حضرت رضا علیه السلام.
- نصیری، علی. (۱۳۹۱). سیره نبوی مبنای سبک زندگی. خبرگزاری فارس: کدخبر: ۱۳۹۱۱۱۲۱۰۰۷۲۵

منابع لاتین:

- Bulliet, Richard W. (2009) "Economy and Society in Early Islamic Iran: A Moment in World History", in *The Idea of Iran, The Rise of Islam*, edited by Vesta Sarkhosh Curtis and Sarah Stewart, Tauris.
- Bulliet, Richard W. (2009). *Cotton, Climate, and Camels in Early Islamic Iran: A Moment in World History*, Columbia University Press.
- Huff, Toby. (2003). *The Rise of Early Modern Science, Islam, China and the West*, Second Edition, Cambridge University Press